

ЦАМБЛАКОВОТО „ЖИТИЕ НА СВЕТИ КРАЛ СТЕФАН ДЕЧАНСКИ“ В РУСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ

Ивета РАШЕВА (Варна)

„Житие на свети крал Стефан Дечански“ датира от края на XIV или самото начало на XV век и е посветено на ктитора на сръбския Дечански манастир от неговия тогавашен игумен — Григорий Цамблак. Макар и свързано генетично с историческия момент на утвърждаването на светителския култ към крал Стефан Урош III Дечански в Сърбия, произведението носи в себе си най-доброто от старобългарските книжовни традиции и е емблематично за славянската православна литература.

Въпросът за рецепцията на тази Цамблакова творба в Русия става актуален за славистите през 60-те години на XX век в трудовете на Е. Наумов¹, развива се през 80-те години и достига кулминацията си в самото начало на 90-те години в изследванията на А. Турилов² и Ю. Бегунов³.

¹ Наумов, Е. Из истории русско-сербских средневековых связей (Второе житие Стефана Дечанского в сочинениях Иосифа Волоцкого). — В: Ученые записки Института славяноведения. Т. 26, 1963, с. 37–47; Наумов, Е. Сербские главы и разделы Русского хронографа (Итоги и задачи исследования сербских источников Хронографа редакции 1512 г.). — В: Руско-балканските културни връзки през Средновековието. С., 1982, с. 102–122.

² Турилов, А. Памятники южнославянской книжности в составе русских библиотек конца XV–XVII в. — В: Советское славяноведение, 1977, № 1, с. 67–82; Турилов, А. Оригинальные южнославянские сочинения в русской книжности XV–XVI вв. — В: Теория и практика источниковедения и историографии отечественной истории. М., 1978, с. 39–50; Турилов, А. Сцена убийства Стефана Дечанского в Лицевом житии Николы XVI в. и ее источник. — В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сборник третий. М., 1983, с. 228–231; Турилов, А. К вопросу о болгарских источниках русского хронографа. Сборник статей. М., 1984, с. 20–24.

³ Бегунов, Ю. „Житие Стефана Дечанского“ Григория Цамблака в России: повествование „в лицах“. — В: Palaeobulgarica, 1989, №, с. 53–66; Бегунов, Ю. Григорий Цамблак и Йосиф Волоцкий. — В: Palaeobulgarica, 1991, №1, с. 82–85; Бегунов, Ю. Творческое наследие Григория Цамблака. В. Търново, 2005.

Настоящото изследване има за цел да поднесе изводи за споменатата рецепция, като се опира на пълно систематизиране и анализиране на староруски автори и летописни текстове, съдържащи препис-интерполация на части от „Житие на свети крал Стефан Дечански“.

В православните средновековни литературни текстове владетелят винаги е божи наместник на земята. Макар и автократор, той има власт дотолкова, доколкото трябва да изпълнява Божиите правила, да се грижи за народа си и да го води към спасение. Понякога трудната историческа действителност допринася за издигането на тази концепция в култ и дори води до актуализацията на една по-стара, архаична представа за царя като духовен и светски водач⁴. Подобен феномен се наблюдава във възприемането на агиографския образ на Стефан Урош III от „Житие на свети Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак. През трудния XV век Сърбия е завладяна от османците, а предшествващата това събитие разруха се тълкува като наказание за греховете на крал Стефан Душан. Представата за идеалния благочестив владетел се оказва особено актуална и на руска почва. Според Бегунов „Григорий Цамблак, а след него и руските книжовници и миниатюристи, са се стремили да изобразят не реалния сръбски крал, какъвто е бил Стефан Урош III..., а идеализиран образ на мъченик — персонификация на християнската идея за световен ред... В резултат на това... средновековното житие е придобило черти на светска историческа поема, но само външно! Постигната е деконкретизация на образа чрез итеративност на дадени събития, засягащи дисхармонията между временното и вечното.“⁵

Поради трудния за южните славяни исторически момент на османски завоевания (XIV — XV в.) култът към преподобния владетел Стефан Дечански (възприеман вече като култ към праведния и силен владетел изобщо) става еманация на вярата в Бога и държавата и много лесно се възприема в Русия. Там, след Църковния събор през 1551 г., унаследената от Византия (*Втори Рим — Константинопол*) и България (*Трети Рим — Търново*) месианистична теория е водеща в официалната идеологическа политика на Иван Грозни. Тя е разгърната последователно в Никоновския летописен свод и в Илюстрирания летописен свод, който акцентира специално върху сакралното унаследяване на руските императорски регалии (даровете на Мономах). В тази връзка владетелският мъченически култ се пише идеално в концепцията на всички летописни сводове, съставени през XVI век, като отражение на силата и могъществото на държавата.

⁴ Вж. Георгиева, Н. Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки и царската словесна агиография през XV век. — В: Българският XV век. С., 1993, с. 82—89.

⁵ Бегунов, Ю. Пос. съч., с. 403.

Освен това образът на свети Стефан Дечански — гонител на варлаамити, манастирски ктитор и постсмъртен манастирски страж, е особено актуален контекстово като владетелски образ, защото през XVI в. в Русия се води борба с ереста на жидовстващите и се полемизира въпросът за манастирското земевладение.

Според Бегунов южнославянският (Атонски) препис от XV век на Цамблаковото „Житие на свети крал Стефан Дечански“ е преписан от Ферапонт Обухов и е пренесен в Москва⁶.

През XVI век редактирани извадки от този т.нар. Волоколамски препис влизат в публицистични, летописни и агиографски руски произведения.

Йосиф Санин Волоцки интерполира част от „Житие на свети крал Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак в две свои публицистични творби — в „Послание до И. И. Третьяков“ и в „Трактат за защита на църковното имущество“. В „Послание до Иван Иванович Третьяков“ се аргументира мнението, че едни от най-големите грехове, които не остават ненаказани, са посегателството над манастирска собственост и неподчинението на владетел (като на законен божи наместник на земята). Авторът привежда няколко примера в защита на тезата си, като последните два са заимствани от Цамблак. Страшната смърт на двама мъже — Ивое и Юнеца, които искат да заграбят властта над Дечанския манастир и са справедливо наказани от ктитора му св. Стефан Урош III, се оказва подходяща поука за привържениците на секуларизацията в Русия. Първият случай в Цамблаковото житие е свързан със съдбата на челник Ивое, назначен за управител на Дечанския манастир около 1356—1357 г. от царица Елена (съпруга на Стефан Душан), а вторият случай е свързан със съдбата на отговорника на Дечанския манастир — севастократор Юнец, подчинен на деспот Вук Бранкович, зет на крал Лазар (1371—1389 г.). В „Трактат за защита на църковното имущество“, чрез примери, отново се аргументира авторското мнение, че посегателството над манастирската собственост винаги се наказва от Бога. Два от тях — същите като в Посланието до Третьяков, са взети от Цамблак. Като добър публицист, Волоцки променя чуждата творба с оглед на преследваните от него цели. Той съкращава характеристиките за стила на Търновската книжовна школа витиевати фрази и интерпретира фактологическия материал, като променя семантично и стилистично текста дотолкова, доколкото той трябва да му послужи дидактически в трудните му взаимоотношения с Църквата и потомствените владетели на Волоколамската област, в която се намира повереният му

⁶ Вж. предложената от Бегунов, Ю. схема за литературната съдба на житието в Русия. Пос. съч., с. 375.

манастир. Контаминациите в двете нови творби се препокриват, но Йосиф Волоцки не ги поднася самостоятелно, а придружени с примери от друго, по-известно до този момент житие на руските читатели и слушатели (от Житието на свети Йоан Златоуст, от Житието на Леонтий Ростовски). Това говори не само за широката агиографска култура на автора, но и за уменията му да съчетава в добра комбинация по-малко и повече познатото, за да бъде достатъчно убедителен не само пред служителите на църквата, но и пред царската аристокрация в Русия. Творческото ползване на Цамблаковото „Житие на свети крал Стефан Дечански“ пък подчертава още веднъж факта, че старобългарският книжовник, се чете и преписва в руските манастири.

Грандиозният свод, наречен „Руски хронограф“, е съставен през 1512 г. също в Йосифо-Волоколамския манастир. В него влизат сведения за историята на страни от Средиземноморието, Близкия изток, Балканския полуостров и Русия от сътворението на света до средата на XV век. Хронографът съдържа общо 208 глави. Глава 197 е посветена на сръбското Милутиново царство, а глава 198 — на сръбското Стефаново царство. Цялостната „лексикална статистика“ на глави 197 и 198 показва, че около 80—83 % от хронографския текст е контаминиран от „Житие на свети крал Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак, а между 17—20 % е авторов или контаминация от друг източник. След направения сравнителен анализ на текстовете може категорично да се твърди, че Руският хронограф от 1512 година съдържа не препис, а творческо, съзнателно интерполиране на „Житие на свети крал Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак. Съставителят на Хронографа подбира фрагменти от оригиналната творба, подчинени на неговата основна цел — собственото му съчинение да обслужва руските държавни интереси в началото на XVI век. В съответствие с летописния жанр, контаминиранияте епизоди са „изчистени“ от подробности и подчинени на стегната фабула. В тях са направени стилистични промени — събитията се маркират, но не винаги се анализират; редуцират се характерните за Търновската книжовна школа витиеватост и фабулни ретардации, „демаскират“ се чудесните моменти. Те са подбрани така, че героите да се самохарактеризират (за разлика от Цамблаковата творба, където авторът им дава директна оценка), а читателите да открият и скрития метатекстов смисъл, че над всичко е Божията воля.

Никоновският свод е съставен в края на 20-те години на XVI в., в канцеларията на Московската митрополитска катедра, под непосредственото ръководство на митрополит Даниил и отразява неговите възгледи за защита на имуществените интереси на Църквата, единство между държавна и църковна власт, поддържане на великия княз в борбата му с Литва и борбата с ереста на Максим Гърка. В този свод сръбската история

от края на XII до средата на XV век е поместена в четири глави (Сръбско царство, Стефаново сръбско царство, Българско царство и Смъртта на Стефан), в хронологичен ред, под година 6836 (според новия византийски календар — 1328 г.). След направения съпоставителен анализ на този текст с оригинала на Цамблаковата творба и интерпретативния ѝ препис в Руския хронограф от 1512 година може да се твърди, че и в Никоновския свод не е направен чист „летописен препис“ на „Житие на свети крал Стефан Дечански“. Митрополит Даниил използва като „канавка“ за статията си резюмирания и творчески предаден в Хронографа текст на „Житие на свети крал Стефан Дечански“, но разполага и с препис на оригиналната творба на Цамблак, което му позволява да се прояви като редактор, сравняващ и подбиращ стриктно и взискателно онази фактологическа информация, която му е необходима. Той не прибавя свои бележки, а „подрежда“ интерполирани текстуални епизоди от двата си източника, които „улавят“ в наративен вид политическо-исторически идеи, полезни за Русия през XVI век. Съставителят на Никоновския летопис подбира фрагменти от двата източника, подчинени на неговата основна цел — собственото му компилативно съчинение да обслужва руските държавни интереси от 20-те години на XVI век, като се ръководи от историографската концепция за Трети Рим — Москва. Където установява фактологическо разминаване между Цамблак и хронографския съставител, митрополит Даниил предпочита да се довери на оригинала. Текстуалните му заемки са подбрани така, че да поддържат и санкционират винаги авторитета на владетеля, а където е възможно, владетелските образи в тях се „изчистват“ от земни грехове и от вътрешноличностни конфликти. Образът на владетеля е като цяло образ на пастир — тази библейска метафоричност е много важна за актуалния момент на борба с ересите в Русия. Ето защо митрополит Даниил представя владетеля и патриарха винаги заедно — и в добро, и в зло; непрекъснато набляга, чрез подбора на епизодите, на силната връзка между светската и църковната власт в държавата и включва всички съществуващи в Цамблаковия текст антиеретически епизоди в своя труд, макар че вероятно знае, че в по-голямата си част те са недостоверни. Съзнателно, чрез архаична лексика, той се стреми и да „архаизира“ владетелските образи — опитва се да ги направи своего рода архетипни модели на поведение. Така изважда поуки за историческото настояще.

Илюстрираният руски летописен свод е създаден през 70-те години на XVI век, в царския скрипторий, намиращ се в Александровско, при съборната църква „Покров Богородичен“. Той акцентира върху легендата за унаследяването на руските императорски регалии. Именно чрез нея съставителите му визират предопределеността на възхода на руското

царство. Те се стремят да покажат московските господари като радетели за единството на Русия и наследници на дадено от Бога отечество. Включването на Цамблаковото „Житие на свети крал Стефан Дечански“ в Илюстрирания свод отговаря според Творогов на „задачата на съставителите му да се създаде историческа енциклопедия в рамките на историографската концепция *Израил – Рим – Византия* или нейната модернизирана форма *Рим – Византия – Русия*“⁷. Месианистичната идея за избора на Москва като Трети Рим задължава книжовниците да подчертаят изконното национално, религиозно и държавно единство на руските земи — затова се правят непрекъснати паралели със Стария завет, историята на Рим, Византия, България и Сърбия — те трябва да докажат както връзката на руската история със световната, така и приемствеността между великите (православни) царства.

В Първи Остерманов том на този свод са изложени събития от руската история от 1254 г. до 1378 г., а под 1324 година се намират 31 цветни миниатюри, експлициращи „Житие на свети крал Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак. Кратките текстови обяснения под миниатюрите са буквално преписани от редакцията на житието, направена от митрополит Даниил в Никоновската летопис. За познаването на оригиналния Цамблаков пълен текст на житието от художниците на свода (вероятно в неговия Волоколамски препис) говори фактът, че в илюстрациите се наблюдават подробни детайли, липсващи като информация в съпътстващите словесни откъси. Тези 31 миниатюри в Първи Остерманов том на Илюстрирания свод са всъщност зримият руски прочит на познатата вече в страната Цамблакова творба.

Част от „Житие на свети крал Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак присъства и в чужд текст — в „Житие с чудеса на свети Николай Мирликийски“, в сборник от 70-те години на XVI век от Сбирката на Болшаков (№ 15, РГБ). Текстуалният отрязък със заглавие „Чюда новѣишиго нже во свѣтѣхъ ѿца нашего Никола Чюдотворца ѿ Стефанѣ, царѣ сербъском, како емоу дарова ѿчи на дланѣ“ е кратък, намира се на страници 212—235, над и под тридесет и петте цветни миниатюри, които съпровожда, и възхожда към подобен такъв в ръкопис от Царския скрипторий (Епархиална сбирка, № 463 от XVI в., без миниатюри) и към текста на Житието с чудеса на свети Николай във Великите Чети-Минеи на Макарий. Той включва осем основни фабулни момента, контаминирани от Цамблаковата творба:

1. Наклеветяването и ослепяването на Стефан Дечански;
2. Първото явяване на свети Никола — на Овче поле;

⁷ Творогов, О. В. Древнерусские хронографы. Л., 1975, с. 41. Преводът е мой.

3. Второто явяване на свети Никола в Константинопол и чудото с проглеждането;

4. Размяната на пратеничества между Византия и Сърбия, връщането на Стефан в родината от изгнание;

5. Смъртта на крал Милутин, възцаряването на Стефан и битката за престола с брат му Константин;

6. Войната с българите при Велбъжд;

7. Третото, предсмъртно явяване на свети Никола;

8. Удушаването на Стефан Дечански и погребението му.

Позовавайки се на сведението, което дава М. Крутова⁸, че в Сбирката от Йосифо-Волоколамския манастир (фонд 113, РГБ), под № 641 е заведен сборник „Жития на светците с апокалипсис“, съставен от Герасим Черни още в края на XV в., в който на страници 141—184 в Житието с чудеса на свети Николай — присъства дословна извадка от Цамблаковата творба, съставляваща съдържанието на отделно „чудо“ към житието, и убеждавайки се, че съставителите на сборника не използват пряко и буквално като изворов материал за текста на „чудото“ със Стефан Дечански в Житието на свети Никола контаминациите, включени в Никоновския свод от 20-те години на XVI век и Руския илюстриран свод от 70-те години на XVI век, бихме могли да стигнем до две хипотези:

I. Съставителите на сборника ползват като изворов материал за текста на „чудото“ със Стефан Дечански в Житието на свети Никола и тридесет и петте миниатюри към него едно от четирите произведения:

1. Сборникът на Герасим Черни;

2. Ръкописът от Царския скрипторий (Епархиална сбирка, № 463 от първата половина на XVI в., без миниатюри)

3. Оригиналната творба „Житие на свети крал Стефан Дечански“ от Григорий Цамблак.

4. Готовото Макариево „Житие на свети Николай Чудотворец“ с чудеса;

II. Макариевият текст „Житие на свети Николай с чудеса“ е бил готов много по-рано, преди да бъде включен в Чети-Минеите, и е бил достъпен за царските книжовници и миниатюристи.

В том XIII (за месец декември, ден шести) на Макариевите Чети-Минеи е поместено Житие на Николай Мирликийски Чудотворец, преработка на едноименната житийна творба на Симеон Метафраст⁹, а в том V (за месец май, ден девети), след Повестта за пренасяне на честните

⁸ Крутова, М. С. Святитель Николай Чудотворец в древнерусской письменности. М., 1997, с. 144.

⁹ Вж. Крутова, М. С. Пос. съч., с. 5.

мощи на светия отец Николай, архиепископ на град Мир, са поместени 10 чудеса, като осмото и деветото са свързани със Стефан Дечански — Чюдо о Стефане сервском црѣ, како емюу стын Николае очи на длани дарова и Чюдо ш том же црѣк Стефане, како стын Николае первын свѣтть емюу дарова.

След направения сравнителен анализ на горните текстове може да обобщим, че митрополит Макарий преписва (вносяйки малки промени) в Житието на свети Николай с чудеса в Чети-Минеите си двете чудеса с крал Стефан Дечански от Цамблакова творба „Житие на свети крал Стефан Дечански“. Той обаче работи не само с оригинала, а чете едновременно и неговите редакции в Хронографа от 1512 г. и Никоновския свод — контаминациите там му служат като схема за резюме и допълнителен интерпретативен материал.

В новата си форма — като контаминации „чудеса“ — части от Цамблаковата творба заживяват нов, отделен живот (като „житие в житието“) в руската ръкописна традиция още в края на XV век и се формализират (т.е. стават традиционни) през XVI и XVII век в Чети-Минеите на митрополит Макарий. Фактическото им мултиплициране се извършва чрез синодалните преписи на тези минеи.

Чудото със Стефан Дечански в Житието на свети Николай е преработвано в Русия и след смъртта на митрополит Макарий. През XVIII в. то е включено в Чети-Минеите на Д. Ростовски.

Като се има предвид ролята на агиографския образ на Стефан Урош III от „Житие на свети крал Стефан Дечански“ в изграждането на един обобщен, православен владетелски култ в руските летописни сводове и Чети-Минеи, в светлината на *теорията Москва — Трети Рим*, може да се приеме, че Цамблак се присъединява с тази си творба и нейните руски контаминации по Волокаламския ѝ препис, макар и непряко, към така наречения „политически исихазъм“¹⁰. (Политическият исихазъм е свързан с пропагандата на единна православна Църква, която, без помощта на католиците, да даде отпор на османското нашествие и да спаси византийската цивилизация¹¹).

Същевременно дългият живот на произведението на българина в средновековната руска литература не само в механични преводи, а и в творчески интерполации, в летописни сводове и Чети-Минеи, е още едно доказателство за високата оценка за стила на творбата и за авторитета на автора ѝ в Русия чак до XVIII век.

¹⁰ Терминът „политически исихазъм“ е въведен в науката от Мейендорф, И. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. — В: ТОДРЛ, 1974, XXIX, с. 292—295.

¹¹ Вж. Георгиева, Н. Житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак като отражение на следкосовския етап от развитието на култа към светеца. — В: Старобългарска литература, 1987, кн. 21, с. 80—93.